

The Greek Review of Social Research

Vol 118 (2005)

118 Γ´

Η περιβαλλοντική διαχείριση στον ορθόδοξο μοναστικό βίο. Καλές πρακτικές προστασίας και ανάδειξης του περιβάλλοντος

Ράλλης Γκέκας, Κλαυδία Κανδηλάπτη, Κώστας Τσακίρης

doi: [10.12681/grsr.9519](https://doi.org/10.12681/grsr.9519)

Copyright © 2016, Ράλλης Γκέκας, Κλαυδία Κανδηλάπτη, Κώστας Τσακίρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Γκέκας Ρ., Κανδηλάπτη Κ., & Τσακίρης Κ. (2016). Η περιβαλλοντική διαχείριση στον ορθόδοξο μοναστικό βίο. Καλές πρακτικές προστασίας και ανάδειξης του περιβάλλοντος. *The Greek Review of Social Research*, 118, 119–143. <https://doi.org/10.12681/grsr.9519>

*Ράλλης Γκέκας**, *Κλαυδία Κανδηλάπτη***,
*Κώστας Τσακίρης****

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΣΤΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΒΙΟ.
ΚΑΛΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σχέση της Εκκλησίας και γενικότερα της χριστιανικής θρησκείας με το περιβάλλον έχει γίνει αντικείμενο πολλών ερευνών. Τα τελευταία χρόνια, ειδικότερα, γίνονται προσπάθειες να διευκρινιστεί η σχέση της Ορθοδοξίας με το περιβάλλον. Οι προσπάθειες αυτές έχουν περιοριστεί σε γενικό – θεωρητικό επίπεδο. Στο παρόν άρθρο διερευνάται η σχέση Ορθοδοξίας και περιβάλλοντος σε εμπειρικό επίπεδο και ιδιαίτερα η αρμονία ορθόδοξης μοναστικής ζωής και περιβαλλοντικής προστασίας. Εντοπίστηκαν, διερευνήθηκαν και αναλύθηκαν σχετικές δραστηριότητες ιερών μονών στον Ελλαδικό χώρο, οι οποίες αξιολογήθηκαν και προτείνονται ως «καλές πρακτικές» περιβαλλοντικής διαχείρισης. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι δραστηριότητες αυτές είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες αλλά παραμένουν ασυντόνιστες, απρογραμματίστες και περιορισμένης εμβέλειας.

* Δρ. Οικονομολόγος, Επιστημονικός συνεργάτης ΚΕΔΚΕ.

** Φιλολόγος, ΜΑ Κοινωνιολογίας.

*** Οικονομολόγος, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

1. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα την ηγουμένη Θεοξένη και τη μοναχή Θεοσέμνη από την Ιερά Μονή Χρυσοπηγής, τον ηγούμενο Εφραίμ και τον μοναχό Αγαθάγγελο από την Ιερά Μονή Προφήτη Ηλία και τους μοναχούς Θεοδόσιο και Νείλο από την Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρως για τη βοήθεια που μας προσέφεραν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες επίσης οφείλονται στην Ευώνυμο Οικολογική Βιβλιοθήκη η οποία πολύ γενναίως μας επέτρεψε να χρησιμοποιήσουμε την πλούσια συλλογή της, και την συνάδελφο Ε. Κουμαλάτσου για τη σημαντική της βοήθεια. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται σε δύο ανωνύμους κριτές για τις εύστοχες και πολύ σημαντικές παρατηρήσεις τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση Ορθοδοξίας και περιβάλλοντος έχει, τα τελευταία χρόνια, αποκτήσει ιδιαίτερη επικαιρότητα, κυρίως λόγω των σχετικών προσπαθειών του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τα συνέδρια και συμπόσια που έχουν πραγματοποιηθεί με θέμα το συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά και άλλες ανάλογες πρωτοβουλίες, έχουν δώσει μια ιδιαίτερη ώθηση στο διάλογο μεταξύ Ορθόδοξης Εκκλησίας, επιστημόνων και πολιτικών. Ο διάλογος αυτός, όμως, ενώ έχει προσφέρει πολλά στο θεωρητικό πεδίο, και παρά τις σχετικές εκκλήσεις, έχει παραμείνει σε ένα γενικό επίπεδο χωρίς να συνδέεται με συγκεκριμένες εμπειρίες αλλά και χωρίς να γίνεται κήμα ενός ευρύτερου κοινού, άμεσα ενδιαφερόμενου, είτε από το χώρο της εκκλησίας είτε από το χώρο της επιστήμης και των περιβαλλοντικά ευαισθητοποιημένων ομάδων.

Είναι αξιοσημείωτο, παρ' όλα αυτά, ότι στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, σε πολλά μοναστήρια λαμβάνονται ιδιαίτερα σημαντικές πρωτοβουλίες σχετικά με την περιβαλλοντική διαχείριση. Οι πρωτοβουλίες όμως αυτές είναι αποσπασματικές, ασυντόνιστες και κυρίως χωρίς προβολή, αλληλοενημέρωση και βοήθεια.

Στόχος της έρευνας είναι να εντοπιστούν και να αναδειχθούν «καλές πρακτικές», που αφορούν συγκεκριμένες περιβαλλοντικές παρεμβάσεις, οι οποίες εφαρμόζονται και υλοποιούνται από ορθόδοξες μονές στον ελλαδικό χώρο. Με τον τρόπο αυτό αναμένεται να αναπτυχθεί η προβληματική –και μάλιστα στο πεδίο της εφαρμογής– σχετικά με το θέμα «Ορθοδοξία και περιβάλλον», να αναδειχθεί και να προβληθεί η σημαντική δουλειά που πραγματοποιείται από ορθόδοξες μονές, να διαχυθεί η γνώση και να δημιουργηθούν προϋποθέσεις παρότρυνσης και άλλων μονών ώστε να αναλάβουν ανάλογες πρωτοβουλίες. Η διερεύνηση των προσπαθειών αυτών θα μπορούσε να προσφέρει απαντήσεις ή έστω προτάσεις περιβαλλοντικής διαχείρισης και να ενθαρρύνει κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς να ενισχύσουν και να συστηματοποιήσουν παρόμοιες πρωτοβουλίες προστασίας και διαχείρισης του περιβάλλοντος.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στην εκκλησιαστική περιουσία και ειδικά στην περιουσία μονών περιλαμβάνονται πολύ μεγάλες εκτάσεις περιοχών που είναι ενταγμένες στο Ευρωπαϊκό δίκτυο Natura 2000 ή και σε εθνικούς δρυμούς. Ενδεχόμενη αξιοποίηση των περιοχών αυτών με τρόπο που συνάδει με τις παραδόσεις της Εκκλησίας αλλά και με τις σύγχρονες πρακτικές περιβαλλοντικής διαχείρισης, θα έχει πολλαπλά αποτελέσματα τόσο για την ίδια την Εκκλησία και τις μονές όσο και για το περιβάλλον και, ευρύτερα, για το κοινωνικό σύνολο της χώρας.

Η έρευνα αυτή δεν εξαντλεί την «πρωτοτυπία» της στην επικαιρότητα. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η τρέχουσα επικαιρότητα στο θέμα «Ορθοδοξία–περιβάλλον» δεν είναι πάντα θετική. Οι προσπάθειες, από εκκλησιαστικούς κύκλους, «αξιοποίησης» του δάσους της Πεντέλης, που συνάντησαν την απορριπτική απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας, ή η κατασκευή ξενοδοχειακών μονάδων κατά παράβαση πολεοδομικών, αρχαιολογικών και περιβαλλοντικών όρων αποτελούν ορισμένα μόνο από τα αρνητικά παραδείγματα. Ανάλογη με την παρούσα έρευνα –σε έκταση και βάθος– δεν έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί. Παράλληλα, η συγκεκριμένη έρευνα παρέχει τις δυνατότητες ανάλυσης των αποτελεσμάτων συγκεκριμένων περιβαλλοντικών παρεμβάσεων, σε συγκεκριμένους τομείς από συγκεκριμένες μονές. Ευελπιστεί δηλαδή να αποτελέσει την αφορμή για έναν διάλογο μεταξύ της Εκκλησίας, της επιστημονικής κοινότητας και των άμεσα ευαισθητοποιημένων και ενδιαφερομένων για το περιβάλλον πολιτών, όχι σε ένα γενικό και θεωρητικό επίπεδο αλλά στο επίπεδο της εμπειρικής εφαρμογής, της ανταλλαγής πληροφοριών και της περαιτέρω αξιοποίησης των σχετικών προσπαθειών.

Η αιφόρος χρήση του πλανήτη και κυρίως η βιώσιμη ανάπτυξη απαιτούν πολύπλοκες στρατηγικές υποστήριξης (Cairns, 2003). Στις στρατηγικές αυτές σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η θρησκεία (Lerner, 1998· Palmer, 2003· Sideris, 2003). Στο γενικό αυτό πλαίσιο η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει να παίξει έναν ιδιαίτερο ρόλο (Dimitrios, the Ecumenical Patriarch, 1990· MFA 1992· Οικονομου, 1996· Theokritoff, 1994). Σε μία εποχή ενίσχυσης του θρησκευτικού φονταμενταλισμού (Gottfried, 2004) και της οικονομικής μεγέθυνσης σε βάρος της ηθικής (Eriksson, 2005) η προβολή «καλών πρακτικών» σχετικών με την περιβαλλοντική διαχείριση αποτελεί ένα εξειδικευμένο μεν αλλά ιδιαίτερα ελκυστικό πλαίσιο εργασίας.

Η παρούσα έρευνα διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια: Στο πρώτο γίνεται μια προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα ποια σχέση μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στην Ορθοδοξία και το περιβάλλον. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η μεθοδολογία προσέγγισης του θέματος, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια εξαγωγής ορισμένων συμπερασμάτων.

1. Ορθοδοξία και περιβαλλοντική διαχείριση

Ένα ερώτημα που πολύ συχνά τίθεται στην επιστημονική κοινότητα είναι κατά πόσο συμβαδίζει ή πρέπει να ασχολείται η Ορθόδοξη Εκκλησία και κυρίως ο μοναχισμός με το φυσικό περιβάλλον και την προστασία

του. Σε πολλές περιπτώσεις η αρμονική σχέση της χριστιανικής εκκλησίας με το περιβάλλον τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Η L. White (1967) παρατήρησε ότι στις χώρες με τη μεγαλύτερη περιβαλλοντική ρύπανση, η κυρίαρχη θρησκεία ήταν ο χριστιανισμός. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι ο Max Weber συνέδεσε τον καπιταλισμό και, έμμεσα, την περιβαλλοντική υποβάθμιση με τον καλβινισμό.

Το ερώτημα κατά πόσο η περιβαλλοντική διαχείριση συνάδει με την χριστιανική πίστη και πρακτική τίθεται πολύ συχνά και στους κόλπους της Εκκλησίας. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης (2002α) δύο ειδών χριστιανοί αντιδρούν στην ανάμειξη της Εκκλησίας σε ζητήματα οικολογίας: α) εκείνοι που αντιμετωπίζουν ό,τι υλικό ως προσωρινό και δευτερεύον, πιστεύοντας στην αξία μόνο της μετά θάνατον ζωής, και β) εκείνοι που θεωρούν ότι το πρόβλημα είναι τεχνοκρατικό, επιστημονικό και πολιτικό, άρα καμία σχέση δεν μπορεί να έχει με αυτό η Εκκλησία.

Η προβληματική αυτή δεν είναι νέα. Υπό την επίδραση του νεοπλατωνισμού, ο υλικός κόσμος θεωρήθηκε άσχετος με τον προορισμό του ανθρώπου και, στη χειρότερη περίπτωση, αντιμετωπίστηκε ως κάτι κακό. Τις ηπιότερες από αυτές τις αντιλήψεις υιοθέτησε ο Ωριγένης, ο οποίος είχε μεγάλη επιρροή στη Δυτική Εκκλησία μέσω του Αυγουστίνου. Εξέλιξη της φιλοσοφικής αυτής προσέγγισης αποτελούν τα κείμενα του Καρτέσιου. Η διατύπωση της αρχής *«σκέπτομαι, άρα υπάρχω»* υπήρξε η βάση για τη διαμόρφωση και αποδοχή μιας αντίληψης που θέλει μόνο τα σκεπτόμενα όντα να έχουν αξία και τις επιστήμες να έχουν ως στόχο να καταστήσουν τον άνθρωπο εξουσιαστή της φύσης.

Στην Ανατολική Εκκλησία αναπτύχθηκε αντίλογος στις απόψεις αυτές: Ήδη από τον 7ο αιώνα διεξήχθη μεγάλη διαμάχη μεταξύ ωριγενισμού και του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού ο οποίος συνδέει τη χριστιανική πίστη και πρακτική με την προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος: *«Το της θεοπρεπεστάτης ζωής τέλειον... και τη φύσει πρόσφορον τε και οικειότατον»* (Ζάχος Ι. Κ.).

Σήμερα παρουσιάζονται πολλές διαφορές μεταξύ της ορθόδοξης παράδοσης και αυτής των δυτικών χριστιανικών εκκλησιών στον τρόπο προσέγγισης του «περιβαλλοντικού προβλήματος». Οι διαφορές αυτές πηγάζουν κυρίως από τον τρόπο ανάλυσης και προσέγγισης των πατερικών κειμένων και της Αγίας Γραφής, όπως, για παράδειγμα, του χωρίου της Γενέσεως *«αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και κατακυριεύσατε της γης»* καθώς και του χωρίου *«ποιήσωμεν άνθρωπον καθ' εικόναν ημετέραν και καθ' ομοίωσιν και αρχέτωσαν των ιχθύων της θαλάσσης και των πετεινών του ουρανού και των κτηνών και πάσης της γης»* (Γέν., 1,26).

Μία από τις κύριες διαφορές που παρουσιάζονται στον τρόπο προσέγγισης του «περιβαλλοντικού προβλήματος» μεταξύ των δύο Εκκλησιών είναι τα διαφορετικά «επιστημολογικά εργαλεία» που χρησιμοποιούνται. Η Ορθοδοξία χρησιμοποιεί την ολιστική προσέγγιση. Με βάση αυτή την προσέγγιση τα πάντα είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους. Επομένως, ο άνθρωπος αποτελεί οργανικό μέρος της φύσης και δεν νοείται χωρίς αυτήν. Είναι «εικόν Θεού», φέροντας μέσα στην υλική δημιουργία ιδιότητες που ανήκουν στο Θεό, ώστε να μπορέσει η κτήση να κοινωνεί με το θείο και έτσι να ζήσει αιώνια. Από αυτό συνάγεται ότι ούτε ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει χωρίς τη φύση, ούτε η φύση χωρίς τον άνθρωπο (Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 2002 γ). Αυτό το τελευταίο είναι ένα πάρα πολύ σημαντικό συμπέρασμα που δίνει μια απάντηση σε όλους εκείνους τους «ακραίους» οικολόγους που θέλουν να δημιουργήσουν περιβαλλοντικούς «παράδεισους» μακριά από τον άνθρωπο και τις τοπικές κοινωνίες. Το παράδειγμα στην Ελλάδα της μείωσης του πληθυσμού της καφέ αρκούδας στη Β. Πίνδο λόγω της εγκατάλειψης από τον άνθρωπο των περιοχών αυτών και, κυρίως, λόγω της συνακόλουθης εγκατάλειψης της οπωροκαλλιέργειας είναι μία από τις εμπειρίες που επιβεβαιώνουν την ορθότητα της παραπάνω προσέγγισης.

Αντίθετα, στη δυτική χριστιανική παράδοση κυριαρχεί η ατομοκρατική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία, ο άνθρωπος θεωρεί τόσο τον εαυτό του όσο και κάθε ον ως μεμονωμένα άτομα. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι η αντίληψη ότι μπορεί ένας συγκεκριμένος άνθρωπος να αποτελεί κέντρο της ύπαρξης, να περιστρέφεται δηλαδή όλος ο κόσμος με άξονα ένα και μόνο άτομο.

Η «επιστημολογική» αυτή διαφοροποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας την οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το «κατακυριεύσατε» ανήκει στο πλαίσιο του «κατ' εικόνα». Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να λειτουργεί υπεύθυνα. Ο σκοπός για τον οποίο τοποθετήθηκε στο φυσικό περιβάλλον είναι να συντηρεί και να διατηρεί το έργο του Θεού (Επίσκοπος Αχελώου, 1991). Η Ορθοδοξία, σε αντίθεση με τα άλλα χριστιανικά δόγματα, θεωρεί τον υλικό και πνευματικό κόσμο ως ένα ενιαίο και αναπόσπαστο σύνολο. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός ονομάζει τον άνθρωπο «μικρόκοσμο» επειδή, έχοντας ψυχή και σώμα και όντας στο μέσον μεταξύ νου και ύλης, είναι σύνδεσμος ανάμεσα στην ορατή και την άορατη, στην αισθητή και τη νοητή κτήση (Κεσελόπουλος, 1989): «*Ελαβεν κύριος ο Θεός τον άνθρωπον, ον έπλασεν, και έθετο αυτόν εν τω παραδείσω εργάζεσθαι αυτόν και φυλάσσειν*» (Γέν., 2,15).

Ορθόδοξη παράδοση σημαίνει θεολογία, όπως αυτή διαμορφώθηκε τόσο από τους Πατέρες όσο και από την εμπειρία της Εκκλησίας. Η εμπειρία από το σεβασμό και τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζουν στην πράξη οι Ορθόδοξοι το περιβάλλον είναι πολύ μεγάλη: Στον τομέα της λατρείας, αλλά και όσον αφορά το σχήμα και το διάκοσμο των ναών, τη χωροθέτηση των μοναστηριών και ιδιαίτερα την «καθημερινότητα» του ορθόδοξου ασκητικού βίου, η αρμονία με το φυσικό περιβάλλον είναι έκδηλη.

Όσον αφορά το θέμα της λατρείας και της προσφοράς στο θείο, οι Ορθόδοξοι, εκ παραδόσεως, πηγαίνουν στην εκκλησία δώρα της φύσης και καρπούς των κόπων τους (ψωμί, λάδι, κρασί κ.λπ.).

Επιπλέον, το σχήμα των ναών –εσωτερικά και εξωτερικά– όπως και η θέση που καταλαμβάνουν οι αγιογραφίες και τα εικονίσματα συνιστούν έναν μικρόκοσμο, μια μικρογραφία που απεικονίζει όχι μόνο αυτό που υπάρχει σήμερα επί της γης αλλά και αυτό που υπάρχει στον ουρανό ή και αυτό που πρόκειται να υπάρξει (Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1991).

Το περιβάλλον είναι ένα πολυπαραγοντικό ανοικτό σύστημα. Η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι ένας μόνο παράγοντας που το επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτό. Η περιβαλλοντική συμπεριφορά των ορθόδοξων μοναχών, που είναι αντικείμενο της συγκεκριμένης διερεύνησης, είναι ένα υποσύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας που σε συγκεκριμένους χώρους και χρόνους μπορεί να έχει καθοριστικά αποτελέσματα. Στο μοναχισμό η πνευματική και ρεαλιστική σχέση των μοναχών με τη φύση είναι καθημερινή και για το λόγο αυτό θα πρέπει να είναι αρμονική. Ο ορθόδοξος μοναχός πιστεύει ότι τα σημερινά περιβαλλοντικά προβλήματα οφείλονται στην ασύνετη και παράλογη υποταγή της φύσης. Η προσπάθεια του μοναχού να επιτύχει τη δική του ελευθερία από τη φθορά οδηγεί και το περιβάλλον στη δική του «απελευθέρωση». Η προσπάθεια του μοναχού προς την «ελευθερία» είναι μία αέναη διαδικασία, άρα και η τάση για τη βελτίωση/απελευθέρωση του περιβάλλοντος διαπερνά την καθημερινότητά του. Ο Απόστολος Παύλος από πολύ νωρίς (Προς Ρωμαίους Επιστολή, 8, 18-23), είχε διαλευκάνει τη σχέση της ατομικής με την ολοκληρωμένη έννοια της «ελευθερίας»: «...*Η κτήση υποτάχθηκε και αυτή στη φθορά, όχι γιατί έφταιγε, αλλά γιατί έτσι θέλησε αυτός που την υπέταξε. Έχει όμως πάντοτε την ελπίδα, κι αυτή ακόμα η κτήση, πως θα απελευθερωθεί από την υποδούλωσή της στη φθορά και θα μετάρχει στην ελευθερία που θα απολαμβάνουν τα δοξασμένα παιδιά του Θεού*». Εκτός από το σεβασμό του περιβάλλοντος που παρατηρούμε, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στους κύκλους των θεολόγων της ερήμου είχε

ιδιαίτερα αναπτύχθει η πίστη ότι η «εικόνα του Θεού» στον άνθρωπο βρίσκεται και στο σώμα επίσης, όχι μόνο στην ψυχή (Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 2002α).

Στην προσπάθεια για την εξασφάλιση των απαραίτητων ψυχικών και πνευματικών προϋποθέσεων, ο μοναχισμός σε πολλές περιπτώσεις επιδιώκει τον εντοπισμό του φυσικού χώρου που θα δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για την επιτυχή διεξαγωγή του «καλού αοράτου αγώνος» (Παπαγιάννης, 1994). Σε άλλες περιπτώσεις ο αγώνας εναντίον του «κακού» γίνεται εκεί που αυτό ενυπάρχει. Στα κριτήρια επιλογής του χώρου που ενυπάρχει το κακό η περιβαλλοντική συνιστώσα παίζει σημαντικό ρόλο (έρημος).

Κατά τη διάρκεια του πρώιμου μοναχισμού (αιγυπτιακή και παλαιστινιακή παράδοση) τα μοναστήρια κτίζονταν στις πιο «παρθένες» και ωραίες τοποθεσίες, άλλοτε κοντά σε απαράμιλλου κάλλους ιερές πηγές ή σε κοιλάδες και άλλοτε «μεταξύ γης και ουρανού επί των βράχων και των ορέων». Η επιλογή του χώρου καθώς και η όλη κατασκευή (αρχιτεκτονική, φυσικές παραστάσεις, διάκοσμος) αποτελούσε συνέχεια και αναπαράσταση της κτήσης και ήταν αρμονικά δεμένη με τον περιβάλλοντα χώρο. Στο *Γεροντικό* συναντούμε ιστορίες ασκητών που έκλαιγαν για το θάνατο πουλιών ή που ζούσαν αρμονικά με άγρια ζώα.

Κατά τη βυζαντινή παράδοση, οι μοναχοί διαπνέονταν από μεγάλο θαυμασμό και ευαισθησία για την ομορφιά της φύσης, τα ωραία τοπία, τους καλαίσθητους κήπους. Για να κτίσουν τα μοναστήρια τους επέλεξαν τοποθεσίες με την ωραιότερη θέα. Ακόμα και σε μεγάλες μονές, ο μοναστικός βίος δεν «αστικοποιείται», αλλά αποτελεί μέρος του φυσικού περιβάλλοντος και παραμένει σε επικοινωνία με αυτό. Η χωροθέτηση των μονών παίρνει υπόψη της τις μικροκλιματικές συνθήκες, το ανάγλυφο του εδάφους, τους παράγοντες ασφάλειας και προσπέλασης, αλλά και ορισμένες μεταφυσικές έννοιες συνδεδεμένες με την ορθόδοξη πίστη. Η ισορροπία αναγκών και χρήσης, αγαθών και χώρου υπήρξε πυξίδα του μοναχισμού, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Μ. Βασιλείου: «*Σύμμετρος χρήση και εγκράτεια*» (Παπαγιάννης, 1994). Αυτή η πορεία δεν ήταν πάντα γραμμική. Κάτω από την πίεση των αναγκών, ορισμένες φορές παρέκκλιναν από τον κανόνα. Χαρακτηριστικό για τα προβλήματα αλλά και τις λύσεις σχετικά με την περιβαλλοντική διαχείριση, που δόθηκαν στο Άγιο Όρος είναι το Β΄ Τυπικό του Κωνσταντίνου Θ΄ του Μοναχού που απαγόρευσε την πώληση ξυλείας από το Όρος και περιορίσε την κοπή ώστε να καλύπτει αποκλειστικά τις ανάγκες των μονών.

Στη μετα-βυζαντινή περίοδο οι ορθόδοξες μονές ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο εκλήθησαν να παίξουν έναν άλλο ρόλο. Δίπλα στο καθήκον για διατήρηση της γλώσσας και του «εθνικού» φρονήματος οι ορθόδοξες μονές είχαν να αντιμετωπίσουν όλες τις προκλήσεις των καιρών και, ως επί το πλείστον, τη μεγάλη αύξηση της ακίνητης, κυρίως, περιουσίας τους. Μ' αυτό τον τρόπο οι μονές δεν αντιμετώπισαν το περιβάλλον μόνο ως θεολογικό πρόβλημα, αλλά και ως άμεσο αντικείμενο διαχειριστικών παρεμβάσεων.

Η αντίληψη της κοινωνίας για τα περιβαλλοντικά προβλήματα και τη διαχείρισή τους τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως οργανικό τμήμα της κοινωνίας δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη. Η πλούσια θεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας που σχετίζεται με το περιβάλλον αποτέλεσε τη στέρεα βάση που οδήγησε την 1η Σεπτεμβρίου 1989 τον Οικουμενικό Πατριάρχη Δημήτριο να ανακηρύξει την ημέρα αυτή ως ημέρα αφιερωμένη στη δημιουργία και το φυσικό περιβάλλον. Στο μήνυμά του προέτρεπε τους πιστούς *«εις σεβασμόν και διαφύλαξιν του φυσικου περιβάλλοντος»*, τους δε ηγέτες *«όπως προβούν άνευ χρονοτριβής εις πάσαν απαραίτητον ενέργειαν, προς προστασίαν και διάσωσιν της φυσικής δημιουργίας»* (Βαρθολομαίος, οικουμενικός Πατριάρχης, 2002).

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Είναι γεγονός ότι, παρά τις θεολογικές και εμπειρικές τους καταβολές, το σύνολο των ορθόδοξων μοναστηριών στη χώρα δεν επιδεικνύει αξιοσημείωτη περιβαλλοντική συμπεριφορά. Παρ' όλα αυτά ένας σημαντικός αριθμός Ιερών Μονών, εκφράζοντας και την ανάγκη για την προστασία του περιβάλλοντος, αναπτύσσει μια αρμονική σχέση με το περιβάλλον του. Ορισμένες μονές δε λαμβάνουν ιδιαίτερα αξιοσημείωτες περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες οι οποίες ξεπερνούν το χώρο του μοναστηριού ή τον κύκλο των ευλαβών και διαχέουν τα οφέλη τους στην ευρύτερη περιοχή.

Ένα από τα πρώτα βήματα της έρευνας ήταν να εντοπίσει, μέσα από δευτερογενείς πηγές, εκείνες τις ιερές μονές που είναι ευαισθητοποιημένες και λαμβάνουν θετικές πρωτοβουλίες σε θέματα προστασίας και διαχείρισης του περιβάλλοντος. Από αυτή τη διερεύνηση προέκυψε ένας μακρύς κατάλογος μονών που συμμετείχαν με θετικό τρόπο στην περιβαλλοντική διαχείριση της περιοχής τους. Το πρόβλημα που παρουσιάστηκε ήταν ότι οι περιβαλλοντικές παρεμβάσεις των μονών αυτών είχαν, στην πλειονότητά τους, περιορισμένη (τοπική) εμβέλεια. Επίσης, η εκτίμηση των αποτελεσμάτων και η συνέπεια των προσπαθειών δεν ήταν δυνατόν να εξακριβω-

θούν από τις δευτερογενείς πηγές. Για το λόγο αυτό ακολούθησε μια ποιοτική έρευνα η οποία στηρίχθηκε σε τηλεφωνικές ή κατ' ιδίαν συνεντεύξεις.

Η διερεύνηση των πρωτογενών πηγών μας οδήγησε σε έναν πολύ μικρότερο αριθμό ιερών μονών με περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες. Θα πρέπει να τονιστεί ότι σκοπός της έρευνας δεν ήταν η παρουσίαση του συνόλου των περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών των ορθοδόξων μοναστηριών στην Ελλάδα –κάτι που στα πλαίσια ενός άρθρου δεν μπορεί να επιτευχθεί– ούτε, φυσικά, η αξιολόγησή τους. Μέσα από τη συγκεκριμένη διερεύνηση προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε ορισμένες «καλές πρακτικές». Οι μονές επιλέχθηκαν όχι μόνο με βάση τα κριτήρια της ποιότητας, της ποσότητας και της συνέπειας των περιβαλλοντικών τους προσπαθειών, αλλά και με κριτήρια όπως:

- Η γεωγραφική διασπορά: Προσπαθήσαμε το «δείγμα» μας να περιλαμβάνει μονές από όλη τη χώρα και όχι από ένα μόνο συγκεκριμένο γεωγραφικό διαμέρισμα.
- Η ιστορικότητα: Εντάξαμε στο δείγμα Ιερές Μονές που έχουν ιστορία και παράδοση αιώνων, όπως και Μονές που ξαναλειτούργησαν ή, ουσιαστικά, ιδρύθηκαν τα τελευταία χρόνια.
- Το φύλο: Στο δείγμα μας περιλάβαμε δύο ανδρικές και μία γυναικεία μονή.
- Η δυναμικότητα: Επιλέγησαν μονές με ποικίλη σύνθεση και διαφορετική δυναμικότητα όσον αφορά όχι μόνο το ανθρωπινό στοιχείο (αριθμός και εθνική προέλευση μοναχών) αλλά και τις οικονομικές, τεχνικές και επιστημονικές τους δυνατότητες.
- Οι περιβαλλοντικές παρεμβάσεις: Η προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος είναι ένας τεράστιος τομέας που εμπεριέχει πάρα πολλούς και ενδιαφέροντες κλάδους και παραμέτρους. Για τη διευκόλυνση της έρευνας τέθηκαν ορισμένοι περιορισμοί. Τα πεδία των περιβαλλοντικών παρεμβάσεων των μονών που επιλέγησαν είναι κυρίως: α) οι βιολογικές καλλιέργειες, β) ο οικοτουρισμός, γ) οι εναλλακτικές μορφές ενέργειας, και δ) η περιβαλλοντική εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση.
- Η βιωσιμότητα: Τελευταίο κριτήριο ήταν η βιωσιμότητα των περιβαλλοντικών παρεμβάσεων και ο χρονικός τους ορίζοντας. Η έννοια της βιωσιμότητας περιλαμβάνει τόσο την οικονομική και περιβαλλοντική διάσταση όσο και τη διάχυση των θετικών αποτελεσμάτων στο γενικότερο κοινωνικό σύνολο.

Με βάση αυτά τα κριτήρια εντάξαμε στις υπό διερεύνηση μονές τις εξής: Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρως στο Άγιο Όρος, Ιερά Μονή Προφήτη Ηλία Ηλιοβουνίων (Ροδιάς) στο νομό Πρεβέζης και Ιερά Μονή Ζωοδόχου

Πηγής (Χρυσοπηγής) στο νομό Χανίων. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι Ιερές Μονές που διερευνήθηκαν δεν είναι οι μόνες που έχουν να παρουσιάσουν καλές πρακτικές. Υπάρχουν και άλλες μονές που έχουν να επιδείξουν ισάξια ή και καλύτερης ποιότητας περιβαλλοντικές παρεμβάσεις. Οι τρεις αυτές μονές επελέγησαν επειδή απαντούν, με τον καλύτερο τρόπο, στα κριτήρια επιλογής που ετέθησαν για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τις περιβαλλοντικές δραστηριότητες των τριών μονών, επελέγησαν μόνο εκείνες που εμφανίζονται πιο ολοκληρωμένες και καλύτερα οργανωμένες.

Οι τρεις αυτές περιπτώσεις δεν αποτελούν ασφαλώς στατιστικό δείγμα ούτε γίνεται προσπάθεια προβολής των αποτελεσμάτων της διερεύνησης στον πληθυσμό. Όπως εξάλλου αναγράφεται και στον τίτλο του άρθρου οι τρεις αυτές περιπτώσεις αποτελούν «καλές πρακτικές», οι οποίες μάλιστα δεν είναι υποχρεωτικές από την πλειονότητα των μονών που με τον ένα ή άλλο τρόπο εμπλέκονται στην περιβαλλοντική διαχείριση, αφού δεν υπάρχει κοινή ενδομοναστική ή ενδοεκκλησιαστική περιβαλλοντική πολιτική. Ακόμα και στην περίπτωση του Αγίου Όρους με την αυξημένη διοικητική αυτονομία οι αποκλίσεις στην περιβαλλοντική συμπεριφορά των μονών είναι πάρα πολύ μεγάλη.

Μετά την τελική επιλογή των μονών και των «καλών πρακτικών» που εντάχθηκαν στο δείγμα ακολούθησε επιτόπια έρευνα η οποία στηρίχθηκε σε ημιδομημένο ερωτηματολόγιο, διαμορφωμένο στη βάση των κάτωθι θεματικών αξόνων:

1. Στοιχεία ταυτότητας της μονής.
2. Ίδρυση - ιστορικό.
3. Χαρακτηριστικά σημερινής κατάστασης.
4. Κτίσματα, εγκαταστάσεις, ιδιοκτησία, διαχείριση.
5. Συνολικές ασχολίες των μοναχών (θεολογικό - κοινωνικό έργο).
6. Περιβαλλοντικές - οικολογικές ενέργειες.
7. Συνεργασίες.
8. Συμμετοχή σε χρηματοδοτούμενα προγράμματα.
9. Μελλοντικός προγραμματισμός.

Στην έρευνα πεδίου σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι συνεντεύξεις που παραχώρησαν οι «χειριστές» μοναχοί των συγκεκριμένων περιβαλλοντικών παρεμβάσεων από κάθε μοναστήρι καθώς και η γενικότερη συνεργασία και η στάση τους στο υπό έρευνα θέμα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου παρουσιάζονται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

3. Η ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ

3α. *Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής) Ν. Χανίων*

Η Ιερά Μονή Χρυσοπηγής πρωτοχτίστηκε την τελευταία περίοδο της Ενετοκρατίας (1630). Επί Τουρκοκρατίας υπέστη καταστροφές κατά καιρούς, ενώ το 1821 καταστράφηκε ολοκληρωτικά. Στην Κατοχή χρησιμοποιήθηκε ως διοικητήριο των Γερμανών ενώ στη συνέχεια παρήκμασε έως το 1976.

Τη χρονιά εκείνη η Μονή της Ζωοδόχου Πηγής μετατράπηκε σε γυναικείο μοναστήρι και σταδιακά ανακαινίστηκε εξ ολοκλήρου. Παράλληλα, με πρωτοβουλία των μοναχών προχώρησε η αναστήλωση του Μετοχίου της Αγ. Κυριακής στο Βαρύπετρο Κυδωνίας, το οποίο χρονολογείται από το 17ο αιώνα, ενώ το 2000 δημιουργείται μια νέα μοναστηριακή εγκατάσταση, το Μετόχιο της Μεταμόρφωσης.

Αρχικά η μοναστική αδελφότητα ξεκίνησε με τρεις αδελφές ενώ σήμερα απαρτίζεται από 35, εκ των οποίων περίπου οι μισές είναι από την Κρήτη και οι άλλες από την υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ υπάρχουν και δύο αλλοδαπές αδελφές. Το σύνολο των μελών της αδελφότητας έχουν σπουδάσει διάφορες θετικές και θεωρητικές επιστήμες (φιλολογία, θεολογία, παιδαγωγική, ψυχολογία, βιολογία, φυσική, χημεία, φαρμακευτική κ.ά.).

Όσον αφορά τη φυσική βλάστηση της περιοχής είναι σχετικά πλούσια και αντιπροσωπεύει την τυπική βλάστηση της μεσογειακής μακίας, η οποία συναντάται ιδιαίτερα στις χαμηλές πλαγιές των βουνών όλης της Κρήτης. Υπάρχουν πολλά είδη χλωρίδας και πανίδας.

Η Μονή Χρυσοπηγής έχει αναλάβει πολύ σημαντικές πρωτοβουλίες σχετικά με τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος. Οι σημαντικότερες προσπάθειες και παρεμβάσεις αφορούν τη βιολογική καλλιέργεια, τη διαχείριση απορριμμάτων και την περιβαλλοντική εκπαίδευση.

Βιολογική καλλιέργεια

Η σχετική δραστηριότητα της Μονής άρχισε το 1989, όταν η αδελφότητα αριθμούσε 12 μοναχές. Σήμερα στη Χρυσοπηγή καλλιεργείται με μεθόδους οργανικής γεωργίας η έκταση που περιβάλλει το μοναστήρι, περίπου 130 στρέμματα, συν 200 στρέμματα γης που περιβάλλουν το παλιό Μετόχιο, σε απόσταση 12 περίπου χιλιομέτρων από το κεντρικό μοναστήρι. Το περιβάλλον γύρω από το μοναστήρι αποτελείται από καλλιεργήσιμες εκτάσεις, κυρίως δενδροκαλλιέργειες (ως επί το πλείστον ελαιόδενδρα και μανταρινιές, αλλά και πορτοκαλιές, αβοκάντο, συκιές και βερικοκιές) ενώ υπάρχουν και αρκετοί λαχανόκηποι. Το περιβάλλον στο Μετόχιο, εκτός από τις εκτάσεις όπου εφαρμόζεται βιολογική καλλιέργεια, περιλαμβάνει

δάσος, ένα μικρό φαράγγι που το χειμώνα διασχίζεται από ρέμα και μονοπάτια που οδηγούν σε σπηλαιώδη εκκλησιάκια λαξευμένα μέσα στα βράχια.

Σε καμία από τις καλλιέργειες της Μονής δε γίνεται χρήση χημικών υλικών. Η λίπανση των κτημάτων γίνεται με οργανικό υλικό (κομπόστ) που αποτελείται από φύλλα ελιάς και άλλων δένδρων, κοπριά από ζώα ελεύθερης βοσκής, χόρτα, πριονίδι από ακατέργαστα ξύλα, ασβέστη, υπολείμματα φρούτων και λαχανικών κ.ά. Για το γενικότερο εμπλουτισμό του εδάφους σπείρεται βίκος (ψυχανθές) που, όταν φτάσει στην ανθοφορία, οργώνεται ελευθερώνοντας με αυτόν τον τρόπο στο έδαφος οργανικό άζωτο.

Η καταπολέμηση των βλαβερών εντόμων στα δένδρα (π.χ. του δάκου) και στους λαχανόκηπους γίνεται με τη χρήση ειδικών παγίδων και ωφέλιμων εντόμων που καταπολεμούν τα επικίνδυνα έντομα. Στους λαχανόκηπους, ειδικότερα, οι ασθένειες αντιμετωπίζονται και με τη φύτευση βασιλικού και κατιφέ ανάμεσα στα φυτά, τα οποία είναι άριστα εντομοαπωθητικά εξαιτίας της έντονης μυρωδιάς τους. Για τον ίδιο σκοπό, επίσης, ραντίζονται συστηματικά τα φυτά με θειάφι.

Η καταπολέμηση των ζιζανίων στο έδαφος γίνεται με μηχανικά μέσα. Τα χόρτα που απομακρύνονται δίνονται ως τροφή στα ζώα και τα πουλερικά ή καταλήγουν στο κομπόστ, ενώ εκείνα που απομένουν στο χωράφι ενσωματώνονται στο έδαφος με επιφανειακό όργωμα. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται ο καθαρισμός του εδάφους και παράλληλα η τροφή των παραγωγικών ζώων.

Η συστηματική οργανική καλλιέργεια των κτημάτων της Μονής Χρυσοπηγής αποφέρει παραγωγή μεγάλης ποσότητας οργανικών προϊόντων, τα οποία χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον για εσωτερική κατανάλωση, δηλαδή για τη διατροφή της αδελφότητας και των φιλοξενούμενων της.

Από τα παραγόμενα προϊόντα το λάδι είναι αυτό που δημιουργεί και το μεγαλύτερο πλεόνασμα. Από το 1994 το επιπλέον ελαιόλαδο τυποποιείται στη Μονή από τις αδελφές. Η διακίνηση τυποποιημένου βιολογικού ελαιολάδου δεν γίνεται για λόγους κερδοσκοπικούς, αλλά έχει ως στόχο «τη διάδοση της οικολογικής καλλιέργειας και την προβολή της ως πιλοτικού προγράμματος για πολλές κοινωνικές ομάδες και φορείς».

Τα προϊόντα της Μονής συνοδεύονται από κατάλληλη συσκευασία και παρουσίαση (ο σχεδιασμός της ετικέτας έχει γίνει από τις ίδιες τις αδελφές και η εμφιάλωση γίνεται χειρωνακτικά), ώστε να ευαισθητοποιείται και να πληροφορείται ο καταναλωτής για το πρόγραμμα βιολογικής καλλιέργειας, για την εξαιρετική σημασία που έχει όσον αφορά την ψυχοσωματική υγεία του ανθρώπου και για τη σχέση του με την ορθόδοξη παράδοση του τόπου μας.

Οικολογική διαχείριση των απορριμμάτων της Μονής

Η Μονή Χρυσοπηγής έχει αναπτύξει πολύ σημαντικές πρωτοβουλίες στο τομέα της διαχείρισης των απορριμμάτων της. Οι πρωτοβουλίες αυτές είναι ιδιαίτερα θετικές σε μια περιοχή όπως ο Νομός Χανίων που το πρόβλημα του Κουρουπητού έχει γίνει αιτία καταδίκης της χώρας μας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο.

Τα οργανικά υπολείμματα των τροφών συγκεντρώνονται και αναμειγνύονται με χώμα και άλλα υλικά, ώστε να ενσωματωθούν στην τελική φάση με το κομπόστ. Συγχρόνως, γίνεται αυστηρή επιλογή στις αγορές, ώστε να μη γίνεται χρήση προϊόντων που δεν ανακυκλώνονται. Τα υπολείμματα χαρτιού, γυαλιού και αλουμινίου δίνονται για ανακύκλωση εκτός μονής.

Είναι χαρακτηριστικό ότι από μια κοινότητα 50 περίπου ατόμων (35 αδελφές συν επισκέπτες) δεν παράγονται επιπλέον απορρίμματα που επιβαρύνουν το πρόγραμμα του τοπικού δήμου. Αντίθετα, αξιοποιούνται, συμβάλλοντας στην αντιμετώπιση του χρόνιου προβλήματος διαχείρισης των σκουπιδιών στο Νομό Χανίων. Οι πρωτοβουλίες αυτές της μονής μπορούν να λειτουργήσουν ως παράδειγμα καλής πρακτικής όχι μόνο για άλλες μονές αλλά και για αγροτικές ή άλλες εκμεταλλεύσεις, τουλάχιστον μέσα στα γεωγραφικά όρια της Κρήτης, όπου υπάρχει σχετικά εύκολη πρόσβαση και δυνατότητα εξακριβώσεως των ωφελειών αυτής της πρωτοβουλίας.

Περιβαλλοντική εκπαίδευση

Στη Μονή Χρυσοπηγής πραγματοποιούνται προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης τα οποία απευθύνονται κυρίως σε μαθητές σχολείων από την Κρήτη που επισκέπτονται το μοναστήρι, αλλά και σε ομάδες φοιτητών, νέων γυναικών και άλλων επισκεπτών από την Ελλάδα και την Ευρώπη.

Στα αναστηλωμένα κτίσματα του Μετοχίου της Αγίας Κυριακής έχει διαμορφωθεί για το σκοπό αυτό το «Κέντρο Ορθοδοξίας και Οικολογίας», ειδικός χώρος, κατάλληλος για την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων που απευθύνονται σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων.

Η Μονή, από το 1995 έως και σήμερα, υλοποιεί πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στις κατασκηνώσεις της Ιεράς Μητροπόλης Χανίων, όπου κάθε καλοκαίρι οργανώνονται τέσσερις κατασκηνωτικές περιοδοί, με 80 περίπου παιδιά η καθεμία. Οι κατασκηνωτές έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που πραγματοποιείται με πρωτοβουλία της Μονής στην κατασκήνω-

ση και το οποίο περιλαμβάνει απελευθερώσεις πουλιών, φύτευση κήπων με βιολογική μέθοδο, κατασκευή κομπόστ, οικολογική διαχείριση απορριμμάτων καθώς και την παράλληλη διοργάνωση ημερίδων που αφορούν το περιβάλλον με θέματα όπως η ανακύκλωση χαρτιού κ.ά. Η σίτιση των παιδιών γίνεται με βιολογικά προϊόντα, πολλά από τα οποία προέρχονται από τα οπωροκηπευτικά που καλλιεργούνται στο χώρο της κατασκήνωσης ενώ ένα μέρος προέρχεται από τις καλλιέργειες της μονής. Το πρόγραμμα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης συνεχίζεται και το χειμώνα με την κατάρτιση των στελεχών της κατασκήνωσης.

Για να μπορεί να πραγματοποιήσει όλη αυτή την πλούσια δραστηριότητα η Μονή Χρυσοπηγής έχει αναπτύξει συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με άλλες μονές, με την Ελληνική Εταιρεία Προστασίας του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, με το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, με το Ελληνικό Κέντρο Περιθάλψης Άγριων Ζώων (απελευθέρωση πουλιών κατά τη διάρκεια των κατασκήνωσης αλλά και στο χώρο της μονής, ο οποίος αποτελεί τώρα καταφύγιο πουλιών λόγω της περιβαλλοντικής προστασίας), τον Σύνδεσμο Ορθόδοξων Νέων, το Ινστιτούτο Ελιάς και Υποτροπικών Φυτών Χανίων και άλλους ανάλογους φορείς και οργανώσεις.

Τέλος, η Μονή συμμετέχει σε εθνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα και κοινοτικές πρωτοβουλίες, όπως:

1. Πρόγραμμα ΕΤΕΠΣ/ΥΠΕΧΩΔΕ για τη δημιουργία οικολογικού πάρκου και ενός κέντρου ορθόδοξης και οικολογικής συνάντησης στην περιοχή των Αγίων Επτά Παίδων (1994).
2. Συμμετοχή στον πανελλήνιο διαγωνισμό Habitat II με θέμα «Αναστήλωση Μονής Χρυσοπηγής Χανίων – Ανάπλαση περιβάλλοντος χώρου του Μνημείου - Κοινωνική αναβάθμιση της περιοχής» (1995).
3. Interreg III A σε συνεργασία με την Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Λεμεσού Κύπρου «Ανάδειξη και προβολή της μοναστικής παράδοσης και κληρονομιάς» (Δράσεις για την αναβάθμιση του οικιστικού περιβάλλοντος και την ανάδειξη της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς) – εγκρίθηκε πρόσφατα.

Στις άμεσες προτεραιότητες της Μονής είναι:

- Να επεκτείνει τις περιβαλλοντικές της παρεμβάσεις στον τομέα των εναλλακτικών μορφών ενέργειας για την ηλεκτροδότηση του Κέντρου Ορθόδοξης Χριστιανικής και Οικολογικής Συνάντησης στο ανακαινισμένο Μετόχιο της Αγίας Κυριακής στο Βαρούπετρο Κυδωνίας.
- Να περιοσώσει τα νερά των πηγών της περιοχής της από τη ρύπανση που προκαλούν η παράνομη βόσκηση και η παράνομη δόμηση.

- Να συντελέσει κυρίως στη θεσμοθέτηση της ευρύτερης περιοχής ως περιοχής ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

3β. Ιερά Μονή Προφήτη Ηλία Ηλιοβουνίων, Φλάμπουρα Πρεβέζης

Η Μονή ιδρύθηκε το 1611. Από το 1852 λειτουργούσε κανονικά. Το 1929 με τη διαδικασία συνένωσης των μονών που ήταν ανενεργές, η Μονή του Προφήτη Ηλία συμπεριέλαβε άλλα επτά μοναστήρια, τα οποία στο εξής αποτελούν μετόχιά της. Το 1944 κήκε από τους Γερμανούς.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 μια ομάδα φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίοι είχαν ως πνευματικό το σημερινό Μητροπολίτη Πρεβέζης, προθυμοποιήθηκαν όταν εξελέγη Μητροπολίτης στη θέση αυτή να τον βοηθήσουν στην αναδιοργάνωση της Μητρόπολης, αναβάλλοντας την απόφασή τους να μονάσουν. Μετά από δύο χρόνια και αφού, στο μεταξύ, η αναδιοργάνωση της Μητρόπολης είχε επιτευχθεί, αποφάσισαν, σε συνεννόηση με τον μητροπολίτη, να επαναλειτουργήσουν την Ιερά Μονή του Προφήτη Ηλία Ροδιάς. Επέλεξαν τη σημερινή θέση στην περιοχή Φλάμπουρα όπου και αγοράστηκε έκταση για την ανέγερση νέας μονής. Η σημερινή χωροθέτηση της μονής είναι διαφορετική από την αρχική που ήταν στην περιοχή Ροδιάς. Στο ξεκίνημα της προσπάθειας αυτής οι μοναχοί επισκέφθηκαν τη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Ναύπακτο και το Μετόχι Σίμωνος Πέτρας στα Ορμύλια προκειμένου να ενημερωθούν σχετικά με τις νέες τεχνολογίες και τα σύγχρονα μέσα που οι Μονές αυτές είχαν ήδη αξιοποιήσει για την καλύτερη οργάνωση και λειτουργία τους.

Η κατασκευή της μονής άρχισε το 1987 και η κανονική της λειτουργία το 1990. Σήμερα η αδελφότητα της μονής αριθμεί 25 μοναχούς.

Στη διαχείριση του μοναστηριού έχουν παραχωρηθεί από το κράτος 3 περιοχές (λίμνες) μέσα στους καλαμιώνες της λιμνοθάλασσας. Η περιοχή που βρίσκεται το μοναστήρι είναι ιδιαίτερης περιβαλλοντικής σημασίας και για το λόγο αυτό έχει ενταχθεί στο Ευρωπαϊκό δίκτυο Natura 2000 (Κωδικός 1150). Στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπιστεί 16 τύποι οικοτόπων που αναφέρονται στο Παράρτημα I της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ. Διαθέτει πλούσια πανίδα και χλωρίδα. Ιδιαίτερα η ορνιθοπανίδα της περιοχής είναι πολύ σημαντική. Φιλοξενεί 78 είδη πουλιών που ανήκουν στα αυστηρά προστατευόμενα είδη του Παραρτήματος 1 (ANNEX I) της οδηγίας 79/409 της ΕΕ. Επί πλέον εδώ διαχειμάζει ο μεγαλύτερος πληθυσμός υδροβίων πουλιών στην Ελλάδα (περίπου 100.000). Ακόμη, στην περιοχή σταθμεύουν και αναπαράγονται περί τα 250 είδη πουλιών, ενώ συναντάται επίσης και η τρίτη σε μέγεθος αποικία αργυροπελεκάνων στην Ευρώπη. Επίσης στην περιοχή έχουν εντοπιστεί τρία θηλαστικά, επτά ερπετά,

τρεις ιχθύες και ένα ασπόνδυλο που αναφέρονται στο Παράρτημα II της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ (ΕΚΒΥ 2001).

Το μοναστήρι, από την αρχή της λειτουργίας του, διαθέτει βιολογικό καθαρισμό.

Οι προσπάθειες περιβαλλοντικής διαχείρισης που υλοποιούνται στη Μονή του Προφήτη Ηλία επικεντρώνονται κυρίως στην οικολογική ιχθυοκαλλιέργεια και στη βιολογική κτηνοτροφία, όπως επίσης και στον οικοτουρισμό.

Οικολογική ιχθυοκαλλιέργεια

Για να μπορέσει η Μονή να ξεπεράσει τα γραφειοκρατικά εμπόδια και να συμμετάσχει στις χρηματοδοτήσεις των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και των κοινοτικών πρωτοβουλιών, δημιούργησε αστική εταιρεία με την επωνυμία «Ιχθυοτροφεία Ροδιάς – Ιερά Μονή Προφήτη Ηλία Πρεβέζης». Τα βασικά είδη που εκτρέφονται είναι χέλια, κέφαλοι, τσιπούρες, λαβράκια, αθερίνες. Η εκτροφή τους στη λιμνοθάλασσα είναι αποκλειστικά φυσική και εκτατική.

Τα αλιεύματα καλύπτουν τις ανάγκες του μοναστηριού, ενώ μεγάλη ποσότητα, ιδιαίτερα την περίοδο προ των Χριστουγέννων, εξάγεται στην Ιταλία.

Επίσης τα αλιεύματα και τα προϊόντα του λαχανόκηπου της Μονής αποτελούν το κύριο γεύμα των επισκεπτών στον «οικοτουριστικό γύρο».

Βιολογική κτηνοτροφία

Η Μονή διαθέτει 27 νεροβούβαλα. Τα νεροβούβαλα αυτά είχαν αγοραστεί από την τοπική αναπτυξιακή εταιρεία (ΕΤΑΝΑΜ) στο πλαίσιο προγράμματος LIFE για την περιβαλλοντική διαχείριση της περιοχής. Η ΕΤΑΝΑΜ μετά τη λήξη της χρηματοδότησης από το LIFE αδυνατούσε να τα συντηρήσει. Τα νεροβούβαλα τρέφονται από τα καλάμια περιορίζοντας έτσι την επέκτασή τους. Παράλληλα, συμβάλλουν στη διάνοιξη περασμάτων για τα ψάρια, ενώ η γενικότερη συμβολή τους στη λειτουργία του οικοσυστήματος διευκολύνει την εγκατάσταση πουλιών. Σκοπός της Μονής ήταν η διατήρηση των νεροβούβαλων στην περιοχή ώστε να επιτευχθεί η περιβαλλοντική ισορροπία αλλά και η διάσωση ενός σημαντικού είδους της πανίδας που τείνει να εκλείψει. Έτσι αποφασίστηκε η αγορά τους το 2003.

Οικοτουρισμός

Στο πλαίσιο των οικοτουριστικών πρωτοβουλιών της Μονής και με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα LEADER+, έγιναν ορισμένες παρεμ-

βάσεις: Κατασκευάστηκε εξέδρα με παρεκκλήσι και μια «πελάδα» (πλήρες εστιατόριο για 50-60 άτομα, με κουζίνα, WC, βοηθητικούς χώρους) στην λιμνοθάλασσα του Κωνσταντίου. Η Μονή επίσης προμηθεύτηκε τέσσερα πριόρια (παραδοσιακά σκάφη του Αμβρακικού) και ένα ταχύπλοο για να μπορεί να πραγματοποιεί την οικοτουριστική περιήγηση. Με τον παραπάνω εξοπλισμό και την υποδομή, ο «οικοτουριστικός γύρος» περιλαμβάνει πρώτα την ενημερωτική επίσκεψη στο Κέντρο Περιβαλλοντικής Πληροφόρησης Υγροτόπων Ροδιάς. Ακολουθεί περίπατος στο λόφο της Αγίας Αικατερίνης όπου βρίσκεται το Παρατηρητήριο από όπου μπορεί κανείς να απολαύσει μια πανοραμική θέα της Λιμνοθάλασσας Ροδιάς - Τσουκαλιού και του βάλτου της Ροδιάς με τον απέραντο καλαμιώνα. Στη συνέχεια γίνεται επίσκεψη με τα σκάφη στο μεταβυζαντινό μοναστήρι της Παναγίας Ροδιάς και επιστροφή στη λιμνοθάλασσα Κωνσταντίου. Περπατώντας πάνω σε ξυλοδιάδρομο οι επισκέπτες φθάνουν στο (β)ιβάρι της λιμνοθάλασσας όπου λειτουργεί φυσικό ιχθυοτροφείο χελιών. Μετά το φαγητό η περιήγηση ολοκληρώνεται με επίσκεψη σε αρχαίο ελαιοτριβείο με μυλόπετρες καθώς και στο χώρο που διαβούν τα νεροβούβαλα.

Η υποδομή και ο εξοπλισμός είναι επαρκής ώστε να καλύψει τον αριθμό των επιβατών ενός πούλμαν και ο συνολικός χρόνος «οικοξενάγησης» είναι πέντε ώρες. Οι εκδρομείς είναι κυρίως μαθητές σχολείων, τόσο από την περιοχή και από το γειτονικό Νομό των Ιωαννίνων, όσο και από την Αθήνα. Αυξημένη προσέλευση επισκεπτών (μαθητών) υπήρξε στα πλαίσια του προγράμματος των «Πράσινων Σχολείων». Τον τελευταίο ενάμιση χρόνο επισκέφθηκαν τις οικοτουριστικές εγκαταστάσεις της Μονής περίπου 5.000 άτομα.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων και παρεμβάσεων της, η Μονή έχει αναπτύξει συνεργασία με τη Μητρόπολη Πρεβέζης και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Πολύ σημαντική είναι επίσης η συνεργασία της με την Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης (ΕΕΠΦ), η οποία έχει συμπεριλάβει ενημερωτικό υλικό της Μονής μέσα σε φακέλους προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που υλοποιεί, ενώ παράλληλα πραγματοποιεί οργανωμένες επισκέψεις μελών της στη μονή.

Στην ευρύτερη περιοχή έχουν υλοποιηθεί 36 προγράμματα που ανήκουν σε κοινοτικές πρωτοβουλίες ή στο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Η Μονή του Προφήτη Ηλία έχει συμμετάσχει σε κοινοτικά προγράμματα, τα κυριότερα εκ των οποίων είναι:

- 1) PESCA (Υπουργείο Γεωργίας) Οργάνωση ιχθυοκαλλιέργειας.
- 2) LEADER+ – Οικοτουρισμός: α) Εγκαταστάσεις για τα πριόρια στην αποβάθρα – υπόστεγο στο Κέντρο Πληροφόρησης Ροδιάς. β) Κέντρο

υποδοχής και ενημέρωσης Ροδιάς. γ) Παρατηρητήριο λόφου Αγίας Αικατερίνης. δ) Οικοτουριστικό κέντρο Ροδιάς. ε) Ανακαινίση στο Αρχονταράκι της Ροδιάς. στ) Κέντρο ενημέρωσης Σαλαώρας.

- 3) 3ο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ) για κατασκευή υποδομών σε λιμνοθάλασσες – ιχθυοκαλλιέργεια. Η υλοποίηση του προγράμματος άρχισε τον Ιούλιο του 2004 και το αντικείμενό του είναι οι εκβαθύνσεις, σε επιλεγμένα σημεία, της λιμνοθάλασσας για τη δημιουργία χώρων διαχείμασης ψαριών, η κατασκευή βοηθητικών εγκαταστάσεων κ.ά. Προβλέπεται κατασκευή φυλακίων, παρατηρητηρίων και δημιουργία νησίδων από χώμα και πέτρες που θα προέλθει από τις εκβαθύνσεις. Οι νησίδες αυτές προορίζονται για κατοικίες πουλιών.

Στα μελλοντικά σχέδια της Μονής είναι η ένταξη στο πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» από κοινού με το Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων, με στόχο την τοποθέτηση μονίμων μετρητών για την παρακολούθηση και τον έλεγχο της ποιοτικής σύνθεσης του νερού.

3γ. Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας, Άγιο Όρος

Η Μονή της Σίμωνος Πέτρας ιδρύθηκε το 1257. Κτίστηκε σε ύψος 230 μ. από τον Όσιο Σίμωνα, σε βράχους πάνω από τη θάλασσα. Το 1364, το μοναστήρι επεκτάθηκε με την ενίσχυση του βασιλιά της Σερβίας Ιωάννη Ούγκλεση. Το 1580 και το 1626 κάηκε αλλά ξανακτίστηκε. Το 1821 οι μοναχοί, υπό την πίεση των Τούρκων, εγκατέλειψαν το μοναστήρι, το οποίο επαναλειτούργησε το 1828. Το 1891 κάηκε ξανά μαζί με τη βιβλιοθήκη του αλλά ανακαινίστηκε από τον ηγούμενο Νεόφυτο. Η Μονή μέχρι το 1970 υπολειπομένη με γέροντες μοναχούς. Η σημερινή σύνθεση της αδελφότητας προέκυψε μετά το 1970 με βασικό πυρήνα μια ομάδα μοναχών που ήρθαν από τα Μετέωρα. Η Μονή σήμερα αριθμεί 65 μοναχούς, εκ των οποίων περίπου οι μισοί έχουν ανώτατη παιδεία (οι βασικές ειδικότητες είναι θεωρητικής κατεύθυνσης με κυρίαρχη τη θεολογία και φιλολογία, αλλά υπάρχουν και πτυχιούχοι θετικών κατευθύνσεων). Μεταξύ των Μονών του Άθω, η Μονή της Σιμωνόπετρας είναι εκείνη που φιλοξενεί τους περισσότερους μοναχούς με ξένη εθνικότητα.

Το 1990 η Μονή υπήρξε θύμα μεγάλης πυρκαγιάς που κατάστρεψε το μεγαλύτερο δομημένο μέρος της αλλά και το φυσικό της περιβάλλον.

Η Μονή αποτελεί ένα μοναδικό αρχιτεκτόνημα. Η κάθετη φυσιογνωμία της δεσπόζει στην περιοχή ως αναπόσπαστο στοιχείο του μεγαλόπρεπου τοπίου.

Το φυσικό περιβάλλον της περιοχής εμφανίζει σημαντική ιδιαιτερότητα. Έχουν εντοπιστεί 17 τύποι οικοτόπων που αναφέρονται στο Παράρτημα Ι της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ, όπως επίσης ένα θηλαστικό, δύο αμφίβια, δύο ερπετά και δύο φυτά του Παραρτήματος ΙΙ της ίδιας Οδηγίας (ΕΚΒΥ 2001). Περιλαμβάνει τρεις βασικές ζώνες βλάστησης με μεγάλη ποικιλότητα ειδών. Την ευμεσογειακή ζώνη αειθαλών πλατύφυλλων, τη ζώνη των θερμοφιότερων φυλλοβόλων πλατύφυλλων με μεικτά δάση δρυός, καστανιάς, φλαμουριάς, σφενδάμου, ελάτης και μαύρης πεύκης και τη ζώνη των ψυχροφιότερων φυλλοβόλων πλατύφυλλων της οξιάς και της ορεινής σφενδάμου.

Μεγάλο περιβαλλοντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι ξηροθερμικοί σχηματισμοί των παραλιακών βράχων με την *Euphoria dendroides*, τα οικοσυστήματα ευγενούς δάφνης (*Laurus nobilis*) κατά μήκος των ρευμάτων και ορισμένα παλαιότερα τμήματα δάσους με υπέργηρα άτομα καστανιάς, δρυός, ελάτης, τρέμουσας ιτιάς κ.ά.

Η πανίδα της περιοχής είναι πλουσιότατη. Ειδικώς η ορνιθοπανίδα περιλαμβάνει 105 είδη, 24 από τα οποία θεωρούνται απειλούμενα, σύμφωνα με την κοινοτική οδηγία 79/409/ΕΚ.

Η Μονή διαθέτει και διαχειρίζεται μικρές αγροτικές μονάδες και καλλιέργειες (περιβόλια, οπωρώνες, ελαιώνες, αμπέλια), κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, εργαστήρια (ασβεστοκαμίνο, τουβλαριό), υδρολογικές εγκαταστάσεις (νερόμυλο, λιοτριβί, νεροπρίονο, πηγάδια, στέρνες, μικρά φράγματα, υδρομαστεύσεις, κτιστές πηγές και κρήνες).

Ήπιες μορφές παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας

Η Μονή από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχει λάβει πολύ σημαντικές και πρωτοποριακές πρωτοβουλίες στον τομέα της παραγωγής και της διαχείρισης εναλλακτικών πηγών ενέργειας. Η τροφοδοσία της Μονής με ηλεκτρική ενέργεια γίνεται από ένα σύστημα εναλλακτικών και αλληλοσυμπληρούμενων πηγών. Το σύστημα αυτό αποτελείται από φωτοβολταϊκά τόξα, υδατογεννήτρια και συμπληρωματικά δύο πετρελαιογεννήτριες. Το σκεπτικό είναι απλό: το χειμώνα, όταν λόγω των βροχοπτώσεων υπάρχει νερό σε αφθονία, η κύρια παροχή ενέργειας προέρχεται από την υδατογεννήτρια. Την εποχή αυτή η προσφερόμενη από τα φωτοβολταϊκά τόξα ενέργεια είναι περιορισμένη. Αντίθετα, κατά τις περιόδους ηλιοφάνειας, όταν οι ποσότητες των υδατικών αποθεμάτων είναι περιορισμένες, η Μονή προμηθεύεται ηλεκτρική ενέργεια από τα φωτοβολταϊκά τόξα, τα οποία αποτελούνται από 936 πλαίσια (μονάδες) τοποθετημένα σε 26 «τραπέζια». Τέλος, υπάρχουν δύο πετρελαιογεννήτριες που, σε κάθε περι-

πτωση, λειτουργούν συμπληρωματικά και εξισορροπητικά και εγγυώνται τη συνεχή ροή ηλεκτρικής ενέργειας στη μονή.

Όλη η διαδικασία παρακολούθησης φορτίων (π.χ. όσον αφορά την πηγή που κάθε φορά είναι διαθέσιμη για παραγωγή ρεύματος) και χειρισμού, καθώς και οι προορισμοί κατανάλωσης καθορίζονται από ένα σύστημα που καταλήγει σε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή όπου καταγράφονται όλες οι μετρήσεις από κάθε πηγή. Οι αποφάσεις λαμβάνονται με αυτόματο τρόπο μέσω ηλεκτρονικού προγράμματος. Αν, π.χ., το νερό από το βουνό σταματήσει ή αδειάσει η δεξαμενή για κάποιο τεχνικό λόγο, τίθεται εκτός λειτουργίας το υδρευτικό, κλείνει η βαλβίδα για τη συλλογή νερού, ενεργοποιείται άλλη πηγή ενέργειας, π.χ. τα φωτοβολταϊκά τόξα.

Η χρηματοδότηση του έργου πραγματοποιήθηκε από το πρόγραμμα VALOREN το 1992 και αφορούσε τους ηλικικούς συλλέκτες, μια υδρομάστευση του κεντρικού ρέματος και μικρότερων πηγών, καθώς και την ανακατασκευή του υπόγειου υδραγωγείου. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου κατασκευάστηκε από τους ίδιους τους μοναχούς με τη βοήθεια περιορισμένου αριθμού εργατών, γεγονός που διατήρησε το συνολικό κόστος σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

Η Μονή συνεργάζεται με το δασαρχείο Αρναίας για τη δασοπροστασία της περιοχής που της ανήκει. Έχει υλοποιηθεί πρόγραμμα για την κατασκευή υδρομάστευσης σε μια εσοχή ανάμεσα σε δύο λόφους, η οποία όμως δεν είναι συνδεδεμένη με κάποια άλλη εγκατάσταση. Η συγκέντρωση νερού στην περίπτωση αυτή προορίζεται αποκλειστικά για ενδεχόμενη περίπτωση πυρόσβεσης.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σχέση της Ορθοδοξίας με το περιβάλλον έχει σφρηγηλατηθεί ανά τους αιώνες. Ιδιαίτερα η ορθόδοξη μοναστική ζωή, παρά τις όποιες αποκλίσεις, έχει να αναδείξει πολλά και σημαντικά παραδείγματα.

Οι έρευνες πεδίου που αφορούν τις καλές περιβαλλοντικές πρακτικές αναδεικνύουν με τον πιο σαφή τρόπο την ανάγκη συντονισμού, αξιοποίησης και δημοσιοποίησης όλων των σχετικών περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών που αναπτύσσουν τα ορθόδοξα μοναστήρια της χώρας.

Τόσο από τις μονές που εντάχθηκαν στο δείγμα όσο και από τα υπόλοιπα μοναστήρια που επισκεφτήκαμε προέκυψαν ορισμένα κοινά συμπεράσματα – προβλήματα:

- Οι προσπάθειες αυτές όσο ενδιαφέρουσες και αν είναι παραμένουν ασυντόνιστες.

- Η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών μεταξύ των Ιερών Μονών για το συγκεκριμένο θέμα είναι πολύ περιορισμένη.
- Η σύνδεση των πρωτοβουλιών των μονών με ανάλογες πρωτοβουλίες κοινωνικών και επιστημονικών φορέων είναι ελλιπής και περιστασιακή.
- Παρατηρήθηκε δυστοκία στην υποβολή προτάσεων σε εθνικά και κοινοτικά προγράμματα, λόγω κυρίως έλλειψης της κατάλληλης πληροφόρησης.

Τα παραπάνω προβλήματα εμποδίζουν τις θετικές αυτές προσπάθειες, που πραγματοποιούνται με μεγάλο κόπο, να αξιοποιήσουν το σύνολο των δυνατοτήτων τους προς όφελος των μονών, της Εκκλησίας αλλά και του γενικότερου κοινωνικού συνόλου.

Ορισμένες απλές πρωτοβουλίες θα ήταν δυνατόν να δημιουργήσουν πολλαπλασιαστικά οφέλη και να προάγουν στο έπακρο την «προστιθέμενη αξία» των περιβαλλοντικών αυτών παρεμβάσεων.

Στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών αυτών θα μπορούσε να δημιουργηθεί βήμα διαλόγου, πληροφόρησης, επαφής και αλληλοενημέρωσης. Το βήμα αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει τη δημιουργία ειδικού δικτυακού τόπου (Web site) με δυνατότητες αλληλεπίδρασης (Interaction), όπως επίσης και οργάνωση ειδικών συναντήσεων. Είναι απαραίτητο να διευρυνθεί το θέμα της διάχυσης της πληροφορίας. Τα αποτελέσματα σχετικών ερευνών θα πρέπει να γίνονται γνωστά με τον πιο έγκυρο και έγκαιρο τρόπο σε όλες τις Ορθόδοξες Εκκλησίες, Μητροπόλεις, Μονές, την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος και το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Θα μπορούσε επίσης να γίνει προσπάθεια ενημέρωσης και συνεργασίας με όλες τις μη κυβερνητικές-περιβαλλοντικές οργανώσεις (ΜΚΠΟ), τα κέντρα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και τους υπεύθυνους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ώστε παρόμοιες πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις να γίνουν πιο αποτελεσματικές.

Τέλος, θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα δίκτυο όλων των ορθόδοξων ιερών μονών που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες σχετικές με την προστασία και τη διαχείριση του περιβάλλοντος. Το δίκτυο θα έχει ως βασικό στόχο να συντονίζει και να προβάλλει τις δραστηριότητες των μονών αυτών.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαρθολομαίος Οικουμενικός Πατριάρχης, 2002, *Μηνύματα και ομιλίες δια το περιβάλλον*, Αθήνα, Φανάριον.
- Γουινιάς Σ., 1991, «Ορθοδοξία: Οικονομικά και οικολογικά», *Φύση και Οικολογία*, τεύχ.16, σ. 54-55.
- EKBY, 2001, *Εφαρμογή διαχείρισης δεδομένων: «Σημαντικές περιοχές για την προστασία της φύσης»*, Θέριμη, Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων (EKBY).
- EKBY, 2004, *Οδηγίες εκπόνησης σχεδίων διαχείρισης προστατευόμενων περιοχών*, Θέριμη, Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων (EKBY) και ΥΠΕΧΩΔΕ (υπό έκδοση).
- Επίσκοπος Αχελώου, 1987, *Άνθρωπος και φυσικό περιβάλλον: Η χριστιανική άποψη για το οικολογικό πρόβλημα*, Αθήνα, Εκκλησία της Ελλάδος.
- Επίσκοπος Αχελώου, 1989, *Άνθρωπος και φυσικό περιβάλλον: Ιστορική, φιλοσοφική και θεολογική θεώρηση του οικολογικού προβλήματος*.
- Επίσκοπος Αχελώου, 1991, «Θρησκεία, ηθική και οικολογία. Μέρος 1ο: Χριστιανισμός και οικολογία», *Φύση και Οικολογία*, τεύχ. 16, σ. 53.
- Ζάχος Ι. Κ., *Η χαμένη οικειότητα: η οικολογική κρίση υπό το φως της σκέψης του Αγίου Μάξιμου του Ομολογητή*, Λάρισα, Περιφερειακές εκδόσεις Έλλα.
- Ζηζιούλας Ι. Δ., 1992, *Η κτήση ως ενχαριστία: Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας*, Αθήνα, Ακρίτας.
- Ζήσης Γιάννης, Μουτσοπούλου-Ζήση Ιωάννα, 1996, *Ελλάδα, Ορθοδοξία και Ευρώπη σε κρίση: Αντιφονταμενταλιστική θεώρηση*, Μάκη Φθιώτιδας, Σενέκας 21ος αιώνας.
- Ζήσης Θ., 1994, *Ορθοδοξία και οικολογία*, Θεσσαλονίκη, Βρυέννιος.
- Ζορμπάς Κ. Β., 1998, *Εκκλησία και φυσικό περιβάλλον: Σύγχρονες οικολογικές προσεγγίσεις, εκκλησιαστικές επισημάνσεις, διακηρύξεις, διασκέψεις, βοηθητικό υλικό για το μάθημα της περιβαλλοντικής αγωγής*, Κατερίνη, Τέριτος.
- Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 1997, «Συνέντευξη του Μητροπολίτη Περγάμου, Ιωάννη Δ. Ζηζιούλα», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 157, σ. 7.
- Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 2002α, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», *Δαίμων της Οικολογίας*, τεύχ. 18, σ. 13-14.
- Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 2002β, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος: β' μέρος», *Δαίμων της Οικολογίας*, τεύχ. 19, σ. 10-11.
- Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου, 2002γ, «Η Ορθοδοξία και το πρόβλημα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος», *Δαίμων της Οικολογίας*, τεύχ. 20, σ. 12-13.
- Κεσελόπουλος Α. Γ., 1989, *Άνθρωπος και φυσικό περιβάλλον: Σπουδή στον Άγιο Συμεών το Νέο Θεολόγο*, Αθήνα, Δόμος.
- Κώνστας Χ. Ζ., 1995, *Κόσμος σε ισορροπία και αρμονία: Οικολογικές αναζητήσεις στην Αγία Γραφή*, Θεσσαλονίκη, Κώνστας.
- Μαντζαρίδης Γ., 1994, *Η εμπειρική θεολογία στην οικολογία και την πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Πουρνάρας.

- Νάντσου Θεοδότα, 1999, «Εκκλησία και προστασία των δασών», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 172, σ. 5.
- Νάντσου Θεοδότα, 1999, «Περιβάλλον και ορθόδοξη παράδοση», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 173, σ. 34-35.
- Νάντσου Θεοδότα, Κουρουζίδης Σάκης, Φέλιου Γεωργία, 1999, *Οικολογία και Εκκλησία: Κείμενα και βιβλιογραφία*, Αθήνα, Ηλίβατον–Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη.
- Οικονόμου Η. Β., 1989, *Ορθοδοξία και οικολογία*, Αθήνα.
- Οικονόμου Η. Β., 1994, *Θεολογική οικολογία: Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Μαυρομμάτης.
- Οικονόμου Η., 1992, *Ορθοδοξία και φυσικό περιβάλλον: Η θεία βούληση και η κτήση*, Αθήνα, Εκκλησία της Ελλάδος.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, 1991, *Τα σα εκ των σων σοι προσφέρω-μεν...: Η Ορθοδοξία και το οικολογικό πρόβλημα*, Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.
- Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, 1992, *Για να ζήσει η δημιουργία του Θεού*, Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.
- Παπαγιάννης Θύμιος, 1994, *Φυσικός χώρος και μοναχισμός: Η διατήρηση της βυζαντινής παράδοσης στο Άγιον Όρος*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Παρασκευόπουλος Γιάννης, 2001, «Οικολογία και Εκκλησία», *Δαίμων της Οικολογίας*.
- Φλαμμαριών Κ., Αποστολίδης Η. Ν., 1924, *Ο Θεός εν τη φύσει*, Αθήνα, Βασιλείου.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abecassis David W., 1995, «Population, poverty and the environment – a biblical approach to ethical issues», ανακοίνωση στο *The Environment and Ethics, Summer Seminar on Halki*, διαθέσιμο στο http://www.patriarchate.org/visit/html/95_28.html
- Azqueta D., Delacamara G., 2005, «Ethics, economics and environmental management», υπό δημοσίευση στο *Ecological Economics*.
- Bourdeau P., 2004, «The man-nature relationship and environmental ethics», *Journal of Environmental Radioactivity*, 72, σ. 9-15.
- Cairns J. Jr., 2003, «Integrating top- down/ bottom-up sustainability strategies: an ethical challenge», *Ethics in Science and Environmental politics*, 6, σ. 1-6.
- Callicott J. B., 2005, «Natural history as natural religion», *Encyclopedia of Religion and Nature*, London, Continuum.
- Christianity and Ecology bibliography, Forum on Religion and Ecology, διαθέσιμο στο: <http://environment.harvard.edu/religion/religion/Christianity/bibliography.html>
- Dimitrios, the Ecumenical Patriarch, 1990, *Orthodoxy and the ecological crisis*, Gland, Switzerland, WWF.
- Elliot R. (ed.), 1995, *Environmental ethics*, Oxford, Oxford University Press.
- Eriksson R., 2005, «On the ethics of environmental economics as seen from textbooks», *Ecological Economics*, 52, σ. 421-435.

- Flanagan R., «Orthodoxy and the environment», διαθέσιμο στο www.orthodoxresearch-institute.org/articles/misc/flanagan_environment.htm
- Gottlied R.S., 2004, «Religion and ecology», *Tikkun*, 19, no 5, σ. 77-80.
- Gregorios Paulos Mar, 1987, *The human presence: Ecological spirituality and the age of the spirit*, New York, Amity.
- Gregorios Paulos Mar, 1996, *Theology of nature: An introduction*, Bialystok, Poland, Syndesmos.
- Harakas S., 1995, «Analyzing ethically orthodox sources for addressing ecological issues», αναζήτηση στο *The Environment and Ethics, Summer Seminar on Halki*, διαθέσιμο στο http://www.patriarchate.org/visit/html/95_33.html
- Khalil I. J., 1988, «The ecological crisis: A eastern orthodox perspective», *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 22, σ. 193-211.
- Lerner M., 1998, «How can religion protect the planet», διαθέσιμο στο <http://www.sierraclub.org/sierra/199811/last.asp>
- Limouris Gennadios (ed.), 1990, *Justice, peace and the integrity of creation: Insights from Orthodoxy*, Geneva, WCC.
- Makrides Vasilios N., «Christianity- Eastern versus Western», University of Erfurt, Germany, διαθέσιμο στο [http://www.clas.ufl.edu/users/bron/PDF--Christianily/Makrides--Christianity%20\(Eastern%20v.%20Western\).pdf](http://www.clas.ufl.edu/users/bron/PDF--Christianily/Makrides--Christianity%20(Eastern%20v.%20Western).pdf)
- Metropolitan John of Pergamon, 1994, «Orthodoxy and ecological problems: A theological approach», αναζήτηση στο *The Environment and Religious Education, Summer Seminar on Halki*, διαθέσιμο στο http://www.patriarchate.org/visit/html/94_26.html
- Metropolitan John of Pergamon, 1995, «Ethics versus ethos: An orthodox approach to the relation between ecology and ethics», αναζήτηση στο *The Environment and Ethics, Summer Seminar on Halki*, διαθέσιμο στο http://www.patriarchate.org/visit/html/95_25.html
- Metropolitan John of Pergamon, 1997, «Science and the environment: A theological approach», αναζήτηση στο *Symposium II: The Black Sea in Crisis*, 20-28 Σεπτεμβρίου 1997, διαθέσιμο στο http://www.rsesymposia.org/files/symposium_2/Sc_Environment.pdf
- Ministry of Foreign Affairs, 1992, *Orthodoxy and the environment*, Athens, Ekdotiki Athinon.
- Mouzelis Nicos, 1997, «Religion, science and environment: A synthetic view», αναζήτηση στο *Symposium II: The Black Sea in Crisis*, 20-28 Σεπτεμβρίου 1997, διαθέσιμο στο <http://www.patriarchate.org/visit/html/mouzelis.html>
- Oikonomou D., 1996, *Orthodox Church environmental activities and initiatives*, Bialystok, Poland, Syndesmos.
- Palmer Martin, Finley Victoria, 2003, *Faith in conservation: New approaches to religions and the environment*, Washington DC, World Bank.
- Pinguelli Luiz, Munasinghe Rosa και Mohan, 2003, *Ethics, equity and international negotiations on climate change*, Northampton, Mass., Edward Elgar Publishing.
- Reilly William, 1994, «Religion and the environment: Building the bridge», αναζήτηση στο *The Environment and Religious Education, Summer Seminar on Halki*, διαθέσιμο στο http://www.patriarchate.org/visit/html/94_31.html

- Schramm J. M., Stivers R. L., 2003, *Christian environmental ethics: A case method approach*, New York, Orbis Books.
- Sideris L. H., 2003, *Ecological theology and natural selection*, Columbia University Press.
- Stenmark M., 2002, *Environmental ethics and policy-making*, Aldershort, Ashgate Publishing.
- Theokritoff E., 1994, «Orthodoxy and the environment: Challenges and opportunities of the modern environmental movement», *Sourozh - A journal of orthodox life and thought*, 58, σ. 13-27.
- Tucker M. E., 2003, *Worldly wonder: Religions enter their ecological phase*, Chicago, Open Court Publishers.
- White Lynn, 1967, «The historical roots of our ecologic crisis», *Science*, 155, σ. 1203-1207.
- Zizioulas John, «Orthodoxy and Ecological Problems: A Theological Approach», διαθέσιμο στο http://www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/misc/john_pergamon_ecological_problems.htm
- Zizioulas John, 1989-1990, «Preserving God's creation: Three lectures on Theology and Ecology», Parts 1-3, *King's Theological Review*, 12 (Άνοιξη 1989), σ. 1-5, 12 (Φθινόπωρο 1989), σ. 41-45, 13 (Άνοιξη 1990), σ. 1-5.